

УДК 94(477):[393:355.08]"16/17"
DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.157

Попружна А. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ПОХОВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ХРАМІВ І МОНАСТИРІВ ЧЕРНІГОВА

У статті розглянуто поховальну культуру козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст., яка стала самобутнім соціокультурним феноменом, невід’ємною складовою повсякденного життя і духовного спадку соціально-політичної еліти Української козацької держави.

Проаналізовано причини вибору місць останнього притулку та їх облаштування. Розглянуто збережені відомості про поховання представників соціально-політичної еліти Гетьманщини на території Чернігова.

Звичай представники провідної соціальної верстви завдовго до смерті обирали місце «останнього притулку» – стіни власно збудованих храмів або тих, яким патрунували ще за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких знаходили спочинок декілька поколінь старшинського роду.

Ключові слова: козацька старшина, поховальна культура, усипальня, останній притулок.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням інтересу до історії повсякденності, важливою складовою якої були поховальні практики і ритуали, особливо затребувані у середовищі військової еліти ранньомодерного українського суспільства – козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За доби Гетьманщини сформувалася самобутня поховальна культура козацької старшини, окремі складові якої знайшли відображення у працях істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, зокрема О. Лазаревського [1], В. Модзалевського [2], А. Хатемкіна [3], М. Вайнштейна [4], М. Макаренка [5], А. Карнабіда [6], І. Дивного [7].

Вивчення поховальної культури козацької старшини як певного соціокультурного феномена дозволяє суттєво доповнити картину повсякденного життя провідної верстви тогочасного українського соціуму, з’ясувати засадничі риси ментальності її представників.

Формулювання мети. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел і наукових праць схарактеризувати, які з храмів Чернігова містять поховання представників козацької старшини.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до релігійних переконань і традицій ранньомодерного соціуму поховання на церковній землі прискорювало та полегшувало шлях до Бога, а також засвідчувало статус покійного [8, с. 536]. Тому у храмах і поблизу них завжди знаходилося місце для ктиторів, шанованих і діяльних парафіян.

Як правило, представники козацької старшини обирали місце останнього притулку у збудованих власним коштом храмах або в тих, яким опікувалися за життя. Так, у 1686 р. чернігівський наказний полковник Станіслав Кохановський у тестаменті заповів поховати його «при храме Воскресенія Христа в мести нашом Чернигове» [9, с. 18].

Тексти заповітів козацької старшини підтверджують, що піклувались вони про місце поховання ще за життя. Зокрема, генеральний обозний Петро Забіла помер у 110 років і був похований у 1689 р. «в соседнем к Обтову Рыхловском монастыре» на Чернігівщині. Майже через чверть століття невістка генерального обозного Ганна Василівна (дочка генерального обозного В. Дуніна-Борковського) заповіла синові поховати її «тамо, идеж дед и отец его телом положишася и в той обители святой» [10, с. 339].

Військовий товариш Чернігівського полку Іван Малявка у своїй духівниці (1706 р.) доручив душу Богу, а тіло «земле и учтивому погребенію Христіанскому, которое меет быти поховано при церкви Рожества Пресвятой Богородицы в селе Масанах» [11, арк. 2].

Чернігівський полковник Яків Лизогуб у своєму заповіті наказував: «На Елецкий тутейший Черниговский монастыр, в котором тело мое меет бути положено, тысячу золотих» [12, с.11]. Єлецький монастир, де Я. Лизогуб знайшов останній притулок, отримав найбільшу суму з усіх перелічених у тестаменті храмів цього монастиря.

Про поховання ж Я. Лизогуба свідчила біломармурова закладна дошка на пілястрі «усипальні» з різьбленими гербом та епітафією:

«Здесь Иаков Лизогуб воин русский,
славный полковник Черниговский,
храбрый, бодрый, дланьми благоразумный,
сего града градитель, ...»

Відомо, що Яків Лизогуб у 1690 р. збудував Воскресенську церкву у м. Седнів Південний і північний льохи церкви стали останнім прихистком цілого роду Лизогубів [13, с. 14]. Новицький О. у 20-х рр. ХХ ст. відвідав Седнів і відзначив, що цей храм у цокольній частині має вікна за відсутності входу до крипти. Розпитавши місцевих старожил, він дізнався, що під церквою знаходилася крипта, де стояли труни «в три ряди, один на одному», причому у правій частині крипти лежали «пани», а у лівій – «різні люди». Північна крипта, довжиною 6,6 м, шириною 4,7 м, висотою 2,3 м мала жолобове склепіння, добре обтінковане й вибілене вапном [14, с. 37-47]. Як засвідчив сучасник, «склеп був цілком сухий, обмазаний крейдою. Повітря не було задушне, що пояснювалось гарним провітрюванням через дві в стінах пророблені продуховини» [15, с. 12].

У підпіллі Чернігівського Спаського собору збереглися кілька склепів з похованнями різного часу – від ХІ до ХVІІІ ст. Дослідивши їх у 20-х рр. ХХ ст., М. Макаренко зазначив, що в одному з них було поховано першу дружину чернігівського полковника Павла Полуботка – Євфимію Василівну (племінницю гетьмана І. Самойловича), яка померла 8 лютого 1717 р. [11, арк.2].

Нарис А. Хатемкина «К памятникам недавней старины в г. Козельце» містить унікальні відомості про облаштування родинної усипальні матері О. Розумовського в крипті собору Успіння Богородиці у Козельці: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, оштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [18, с. 413].

Лазаревський О. першим опублікував віршований епітафійний напис 1683 р. на надгробному портреті фундатора церкви Св. Миколая Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря Івана Домонтовича [10, с. 337].

Відомий історик, архівіст, генеалог і мистецтвознавець В. Модзалевський (1882–1920) висловив думку про необхідність впорядкування некрополя Чернігова, «на кладбищах которого, равно как и в монастырях и церквях, погребено немало деятелей на разнообразных поприщах», але й про копіювання і збереження епітафійних надписів: «Такие сведения очень часто можно найти только на надгробных памятниках, которые, при вообще плохом надзоре за ними на наших кладбищах, быстро приходят в разрушение» [17, арк. 1].

Отже, зазвичай представники провідної соціальної верстви задовго до смерті обирали місце «останнього притулку» – стіни власно збудованих храмів або тих, яким патрунували ще за життя. Саме там облаштовувались досить великі склепи, в яких знаходили спочинок декілька поколінь старшинського роду.

Обладнання родинних усипальниць у другій половині XVII–XVIII ст. стало невід’ємною частиною поховальної культури козацької старшини.

Протягом XX ст. були досліджені усипальні деяких представників козацької старшини. Зокрема, переяславський полковник Леонтій Полуботок у 1695 р. був похований у фамільному склепі, який був випадково виявлений у жовтні 1978 р. під час проведення будівельних робіт поблизу Успенського собору Чернігівського Єлецького монастиря [17, арк. 2]. Праворуч від західного входу на глибині 1 м був виявлений мурований цегляний склеп, в якому були поховані троє дорослих і дитина. «На кришках двох домовин для дорослих головками бронзових цвяхів були нанесені візерунки, а навпроти облич мерців були зроблені були зроблені круглі скляні вставки», – засвідчив краєзнавець Г. Кузнецов [6, арк 3].

Ідентифікувати одного з небіжчиків допоміг гравірований напис на срібному хресті, прибитому до дерев’яного віка труни вісьмома цвяхами. У верхній його частині зображено розп’яття. Напис внизу свідчив, що Леонтій Артемович Полуботок помер

29 вересня 1695 р. і був похований в Єлецькому монастирі. Одне з жіночих поховань належало Фотинії Прокопівні Полуботок – бабусі Павла Леонтійовича, яка померла через три роки після смерті сина [17 арк 3].

У похованні було виявлено двосторонню іконку, написану на мідній платівці олійними фарбами (15,7 x 11,5 см), з одного боку якої зображена ікона Ченстоховської Богоматері, з іншого боку Розп'яття із зображенням донатора. Дослідники припустили, що зображений поряд з розп'яттям козак і є Леонтій Полуботок.

Генерального обозного Василя Дуніна-Борковського у 1702 р. також було поховано у Чернігівському Єлецькому монастирі [17, арк. 2]. Під час архітектурно-археологічних досліджень у 1974 р. під керівництвом А. Карнабіда в нартексі Успенського собору було виявлено і досліджено цегляний склеп, який, імовірно, і був місцем поховання ктитора монастиря В. Дуніна-Борковського [4, арк. 1].

Розміщений він уздовж осі «захід-схід» і перекритий цегляним коробовим сводом. До склепу розмірами 307x230 см вели цегляні сходи. Біля південної стіни склепу було виявлено труну без кришки з пошкодженою нижньою торцевою дошкою. Від кришки збереглися частини дошок, оббитих щільною тканиною зеленого кольору. Тканина була прикріплена до кришки за допомогою смуг срібної тасьми шириною 15 мм і цвяхів з широкими шляпками. Труна мала довжину 197 см, ширину західної торцевої стінки 72 см, а східної – 52 см. Товщина дошок становила 5–6,5 см.

Ймовірно, що серед знищених поховань цвинтаря Іллінської церкви знаходилась і могила відомого чернігівського полковника, сподвижника Богдана Хмельницького, ктитора Іллінського монастиря Стефана Пободайла, коштом якого у 1649 році було відбудовано Іллінську церкву й загалом всю обитель. Вбитий у 1651 році під час визволення Чернігівської землі від польської влади, С. Пободайло був похований 20 вересня того ж року «в монастиру Иллинском Черниговском», куди тіло його «с честію препроводили...». Дане поховання не локалізоване і про його наявність на означеній території можна стверджувати, лише базуючись на творах Філарета Гумілевського.

Під центральним нефом, трансептом та вівтарем Троїцького собору знаходиться просторий семикамерний склеп-каплиця з

двома входами. У цій усипальниці, зокрема, був похований Андрій Степанович Милорадович – державний діяч, учасник Семилітньої та російсько-турецької війн, губернатор Чернігівського намісництва (1782), керував складанням історичного опису Лівобережної України, народився 1726 р., помер у 1796 р. [12, арк.3].

Висновки. Отже, муровані усипальниці були атрибутом поховальної культури провідної козацької старшини, що відповідав традиціям і релігійним переконанням. Представники провідної еліти заздалегідь готувались до смерті.

Проте протягом XVIII ст. традиція обладнання склепів і усипалень у храмах представниками соціальних верхів поступово викорінюється. Сенат 17 листопада 1771 р. зобов'язав місцеву владу не хоронити нікого «по городам при церквах», а відвести для цього особливі території за межами міст. Отже, піклування про вибір місця поховання було невід'ємною частиною поховальної культури представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Вайнштейн М. Про мощі святого Феодосія й про мумії панів Лизогубів. Чернігів. 1930.
2. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С, 2014.
3. Заявление В. Л. Модзалевского в Черниговскую губернскую ученую архивную комиссию. Спр. 12062, 1 л.
4. Карнабед А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны регулирования застройки черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. Чернигов. 1975.
5. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський, *Гілея: збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 16, С. 84–91.
6. Кузнецов Г. Стежками рідного краю. Чернігів, 2005.
7. Кукушкина Е. Д. Текст и изображение в конклюдии Петровского времени (на примере портрета царевны Наталии Алексеевны). *Русская литература XVIII века в ее связях с искусством и наукой*. Ленинград: Наука, 1986.
8. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: к портрету. *Киевская старина*. 1894. № 3, С. 530–536.

9. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк. *Киевская старина*. 1900. № 6. С. 17–32.

10. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. *Киевская старина*. 1882. № 5. С. 337–342.

11. Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні дослідження року 192. Київ: Друкарня ВУАН. 1929.

12. Некрополі України / упоряд.: Дивний І. В., Пархоменко М. Т., Титова О. Л.; Українське товариство пам'яток історії та культури. Київ, 1999.

13. Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 13–15.

14. Оландер А. О. Седнівські мошці. *Безвірник*. 1927. № 1. С. 37–47.

15. Ситий І. Тестамент Якова Лизогуба. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С. 10–14.

16. Тестамент товариша Чернігівського полку Івана Молявки, 1706 р., Спр. 57517, 4 арк.

17. Тимошенко В. І., Ватау Н. В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів. 1992.

18. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце. *Киевская старина*. 1898. № 12. С. 413–424.

Popruzhna A.

THE CHOICE OF THE COSSACK AGE ON THE TERRITORY OF CHERNIGOV CHURCHES AND MONASTERS

The article deals with one of the components of the funeral culture of the Cossack elder of the second half of the seventeenth and eighteenth centuries. – her siblings, analyzed the reasons for choosing the places of the last asylum and their arrangement.

Typically, representatives of the leading social class long before their death, chose the place of the "last asylum" – the walls of self-constructed temples or those who were patronized during his lifetime. It was there that a fairly large crypt was arranged, in which several generations of senior generations found rest.

Key words: Cossack elder, burial culture, tomb, last asylum.

References

1. Vaynshteyn, M. (1930), On the relics of St. Theodosius and the mummies of Lizogubs., Chernigiv.

2. Zamura, O. (2014), "The great madman": death and mortality in the Hetmanate of the XVIII century, K.: K.I.S.

3. V.L. Modzalevskiy's Statement to the Chernihiv Provincial Scientific Archive Commission, Spr. 12062, PP.1.

4. Karnabed, A. (1975), Scientific report on architectural and archeological research in 1974 on the territory of protection zone of regulating construction of Chernihiv state architectural and historical national park in the city of Chernihiv.

5. Kryvosheia, V.V. (2008), Ukrainian Cossack Elder. Stanislav Kokhanovskiy, *Hileia: a collection of scientific papers*, K., Vol. 16, PP. 84–91.

6. Kuznetsov, H. (2005), By the trails of the native land, Chernihiv.

7. Kukushkina, Ye.D. (1986), Text and image in the Petrovsky epoch conclusion (on the example of a portrait of the princess Nataliya Alekseyevna). Russian Literature of the 18th century in its relations with art and science, Leningrad: Nauka, P. 21–35.

8. Lazarevskiy, A. (1894), General Oboznyy Vasiliy Kasperovich Borkovskiy 1640–1702: to the portrait. *Kyiv antiquity*, No. 3, PP. 530–536.

9. Lazarevskiy, A. (1900), Description of Old Little Russia. Priluky Regiment. *Kyiv antiquity*, Vol. 6, PP. 17–32.

10. Lazarevskiy, A. (1882), “Ancient Little Russian Portraits”, *Kyiv antiquity*, No. 5, PP. 337–342.

11. Makarenko, M (1929), Chernihiv Spas: Archeological Experiments of the Year 1923, Kyiv: Publishing House VUAN.

12. Dvynyi, I.V., Parkhomenko, M.T. and Titova, O.L. (1999), Ukraine's Necropolises, K.: Publishing House of Ukrainian Society of Historic and Cultural Monuments.

13. Novytskyi, O. (1924), Mummified bodies in Sednev, *Ukraine*, Kn. 1–2, PP. 13–18.

14. Olander, A.O. (1927), Sedniv relics, *Bezvirnyk*, No 1, PP. 37–47.

15. Sytyi, I. (1996), Yakov Lyzogub's testament, *Memory of the centuries*, No.3, PP.10–14.

16. Testament of Comrade Chernihiv Regiment Ivan Moliavka, 1706 r., spr. 57517, 4 pages.

17. Tymoshenko, V.I., Vatau, N.V. (1992), Findings from the burial of Leontii Polubotok. Architectural and archeological antiquities of Chernihiv region, Chernihiv, PP. 117–119.

18. Khatemkin, A. (1898), Towards monuments of recent antiquity in Kozelets, *Kyiv antiquity*, No. 12, PP. 413–424.